

BOGUSŁAW KREJA
Gdańsk

FORMACJE NA *-AS* W JĘZYKU POLSKIM

1.1. Przyrostek *-as*, w polszczyźnie ogólnej niezbyt produktywny, jest dystrybucyjnie dosyć zróżnicowany. W materiale zawartym w *Słowniku języka polskiego*¹ wyraźną grupę tworzą przede wszystkim nazwy osobowe. Są to zarówno formacje odrzeczownikowe, jak i odprzymiotnikowe. Odrzeczownikowe to nowsze *parobas* 'zgr. od *parobek*' (1 przykład z Żeromskiego), też 'gbur, cham' (wyraz notowany od Słownika wileńskiego)², *urzędas* 'pogardl. o urzędniku' (2 przykłady powojenne) i *blondas* (i *blondasek*) (żart. 'blondyn, blondynka' (2 przykłady powojenne). Wszystkie te formacje są derywowane od podstaw odpowiednio obciętych (*parob-ek*, *urzęd-nik*, *blond-yn*). Do tej grupy zaliczyłbym też formację *głuptas* 'lekceważąco lub pieszczotliwie o kimś niezbyt mądrym, naiwnym, nierozgarniętym' (6 przykładów użycia; notowany od Słownika Lindego³). Opisowo trzeba by tu może wyróżnić wstawne *-t-*, ale genetycznie (w pewnym sensie) mamy tu chyba derywat od *głupek* (*głupiec*?) ze swoistą alternacją *-k-* (*-c-*?) do *-t-*; jednak por. też *głuptak* 'człowiek upośledzony umysłowo; ktoś nierozgarnięty, głupowaty' (4 przykłady; notowany od Słownika warszawskiego⁴).

Osobowe formacje odprzymiotnikowe to przede wszystkim *brudas* 'ktoś brudny, niechlujny' (5 przykładów użycia; notowany od SWil), *grubas* 'człowiek gruby, otyły' (2 przykłady użycia; notowany od SWil, ale w znaczeniu 'niezgrabiasz') i *golas* pot. 'golec' (1 przykład użycia; notowany od SWil).

¹ Red. W. Doroszewski. T. 1-11. Warszawa 1958-1969 (dalej skrót: SDor).

² *Słownik języka polskiego* [...] Red. A. Zdanowicz, M. Bohusz Szyszko, J. Filipowicz i in. T. 1-2. Wilno 1861 (dalej skrót: SWil).

³ S. B. L i n d e. *Słownik języka polskiego*. T. 1-6. Wyd. 2 popr. Lwów 1854-1860 (dalej skrót: L).

⁴ *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1-8. Warszawa 1900-1927 (dalej skrót: SW).

Brudas jest derywowany od podstawy obciętej (*brud-ny*), a *golas* ma temat zalternowany, co jest sytuacją wyjątkową, bo normalnie *-as* nie wymaga alternacji. Odprzymiotnikowo można interpretować też formację *maleńtas* 'indyw. żart. o małym chłopcu', zanotowaną przez SDor z M. Wańkowicza. Trzeba by tu przyjąć, że w podstawie tkwi przymiotnik *maleńki*; mielibyśmy tu drugi przykład na "alternację" *-k-* do *-t-* (zob. wyżej *głuptas*). Formacją odprzymiotnikową jest też *kulas* (i *kulasek*) 'człowiek kulawy' (w SDor 2 przykłady użycia; znaczenie 'człowiek kulawy' notowane już w L). *Kulas* ma też znaczenie, zapewne wtórne, 'noga' (2 nowsze, XX-wieczne, przykłady użycia) oraz 'krzywa, nieregularna linia, znak' (3 przykłady użycia, w tym ze Słowackiego):

W jakimś sensie osobową formacją na *-as* może być też *bobas* pieszczotl. 'małe dziecko' (2 przykłady użycia; notowany od SW) – szerzej o tym wyrazie przy podsumowaniu. Niejasny jest *dzióbas* gw. miejska 'laluś, goguś' (bez przykładu użycia), który z takimi podstawami, jak *dziób* czy *dziobać* nie daje się semantycznie związać. Niejasny jest wreszcie *dryblas* rub. 'nadmiernie wyrośnięty, niezgrabny młody chłopiec lub mężczyzna; drańgal', który u Lindego obok znaczenia osobowego miał też znaczenie 'koń przerosty, niezgrabny'.

Znaczenie nieosobowe mamy w takich odrzeczownikowych formacjach jak *ku-ras* pot. 'duży, tłusty kogut; kapłon' (bez przykładu użycia; notowany od L), *figlas* żart. 'figiel' (2 przykłady użycia) oraz 'wymyślna, zawila w kształcie ozdoba' (derywat od *figiel* 2; 3 przykłady użycia), *dowcipas* pot. 'żart niesmaczny, niezręczny [...]' (1 przykład z Putramenta), *kubas* 'zgr. od *kubek*' (2 przykłady użycia, np. *duży kubas kawy*). Odrzeczownikowa jest też formacja *obertas* 'żartobliwie o oberku' (wśród 4 przykładów użycia jest *wściekły obertas* z Reymonta i *zamaszysty obertas* z Orzeszkowej; notowany od L). *Obertas* jako formacja jest o tyle ciekawy, że i tutaj mamy ową szczególną "alternację" *-k-* do *-t-* (por. wyżej *głuptas* i *maleńtas*). Do grupy nazw nieosobowych trzeba też dodać formację *kulas* 'noga' (2 przykłady użycia), o znaczeniu zapewne wtórnym wobec *kulas* 'człowiek kulawy'. W tej grupie odrzeczownikowych formacji na *-as* wymienię też 2 formacje pluralne na *-asy*: *majtasy* 'żart. o majtkach, spodniach' (2 przykłady – z Reymonta i Prusa) i *nogasy* indyw. 'żart. o nogach' (1 przykład z Newerlego). Owo pluralne *-asy* traktuję jako wariant formantu *-as*, derywujący od pluralnej podstawy słowotwórczej (w wypadku podstawy *majtki* wystąpiło ucięcie *-k-*).

Jest wreszcie odprzymiotnikowy *buras* wiech. 'banknot pięćsetzłotowy' (a więc banknot "bury"; przykład użycia z 1966 r.); w SW *buras* notowany w znaczeniu 'pies a. kot bury' i 'groch bury', por. w SW też *burak* 'kapelusz bury' i 'spódnica wełniana' (bura?) i przymiotnik *burasy* 'w bury kolor wpadający'.

Ostatnią grupką formacji na *-as* (pl. *-asy*) są formacje, które można interpretować odczasownikowo, czy może raczej odimiesłowowo. Są to przede wszyst-

kim *wywijasy* 'zygzakowate linie, zygzaki', też 'szybki taniec' oraz – w znaczeniu czynnościowym – 'wywijanie' (notowany od SW), *wykrętasy* pot. 'zakręcone, zwinęte linie; skręty' (notowane od SW) i *zakrętasy* 'kręte, wygięte linie, kreski' (notowane od SWil), też *wygibasy* 'dziwaczne, nienaturalne ruchy ciała' (notowane od SW); por. tu też *wygiby*. Jest też *wyrwas* 1. pot. 'przyśpiewka wykonywana w czasie tańczenia wyrwanego' i 2. przestarz. p. *wyrwany*; *wyrwany* to 'mazowiecki taniec ludowy z przyśpiewkami'. Do tej grupy formacji na *-as*, która nazywa różnego rodzaju 'nieforemne linie', trzeba też dodać *kulas* 'krzywa, niezgrabna linia' (wyraz notowany już w L) oraz *figlas* 'wymiślna, zawiła w kształcie ozdoba; wywijas' (dawniej *figiel* w podobnym znaczeniu).

1.2. Po omówieniu materiału zawartego w SDor przytoczę parę formacji najnowszych, wynotowanych z różnych źródeł pozasłownikowych (prasowych). Są to przede wszystkim osobowe: 1. *smutas* 'człowiek smutny' ("Wszyscy zrobiliśmy się jednym wielkim narodem smutasów [...] Smutkiem wieje z radia i telewizji [...]") – L. Mazan w felietonie drukowanym w "Głosie Wybrzeża" – nie mam daty; "Humor i smutasy" – tytuł felietonu S. Kobylińskiego w "Głosie Wybrzeża" z 7 VII 1988; "Polskie smutasy" – tytuł omówienia felietonu D. Passenta w "Polityce" – "Życie Warszawy" z 19-20 IV 1986), 2. *podobas* 'człowiek, który za wszelką ceną chce się podobać, któremu zależy na pokazywaniu się w telewizji' ("Ja nie chcę być podobasem" – powiedziała w rozmowie ze mną pewna gdańska dziennikarka telewizyjna – październik 1986), 3. *długas* 'biegacz długodystansowy' ("Jeszcze kilka słów na marginesie uwagi z poprzedniego tygodnia o braku wyników wśród «średniaków» i «długasów». Spotkaliśmy Kazia Zimnego. Jest on reprezentantem najsilniejszego w tej chwili ośrodka biegowego w Polsce [...]") – "Express Wieczorny" z 7 VI 1967 s. 6), 4. *dowcipas* 'opowiadacz niewybrednych dowcipów' ("Dowcipasy" – tytuł felietonu A. Schmidta w "Dzienniku Bałtyckim" z 7-8 II 1987; felieton jest poświęcony różnego rodzaju "dowcipnisiom", tzw. wesołkom-chamom itd.).

Każda z wymienionych wyżej formacji na *-as* jest strukturalnie jakoś inna. *Smutas* jest zwykły odprzymiotnikowy (z ucięciem w temacie podstawy), *długas* chyba odrzeczownikowy (od *długodystansowiec*) z szerokim ucięciem tematu, a *podobas* – odczasownikowy ('ten, kto chce się podobać').

Z formacji nieosobowych ze źródeł pozasłownikowych wyekscerpowałem tylko dwie, o funkcji wyraźnie augmentatywnej: 1. *artykulas* i 2. *ogóras*: "Ponieważ szczególnie ten był najzupełniej autentyczny, więc Karol Zbyszewski kropnął, ma się rozumieć, *artykulas* w swojej obronie, w którym potraktował ówczesnego kustosa muzeum książąt Czartoryskich w Krakowie nie tyle oczywiście z przodu, ile z tyłu" (S. M a c k i e w i c z. *Zielone oczy*. Warszawa 1987 s. 90); "Uściski, kwiaty, telegramy i listy (z kraju i zagranicy), okolicznościowe upominki, wśród których znalazł się półmetrowy *ogóras* z autografami dzienni-

karskiej braci" ("Wieczór Wybrzeża" z 31 X-1 XI 1967 s. 4). Obie te formacje są odrzeczownikowe. W formacji *artykulas* zwraca uwagę dość wyjątkowa w tym typie słowotwórczym alternacja (-ł- do -l-; por. tu też *golas*, *bielas*), a w *ogóras* temat został obcięty.

2.1. Są również wcale liczne współczesne polskie nazwiska na *-as*. Zebrałem je z najróżniejszych źródeł, które trudno by tu było wyliczyć.

2.1.1. Chyba najliczniejsze są te nazwiska, w których można wyróżnić – z większą czy mniejszą pewnością – podstawę będącą imieniem pełnym czy skróconym. Włączyłem tu też, w normalnym porządku alfabetycznym, te nazwiska, w których *-as* jest elementem imienia.

Oto zebrany materiał: *Adamas*, *Adas* (i *Jadas*), *Alfonas*, *Andreas* (i *Andras*; też *Jędrzejas* i *Jędras*), *Antas* (i *Jantas*), *Barabas*, *Barnabas*, *Bartas*, *Bertas*, *Bienias*, *Dymidas* (od *Dymitr?*), *Franas*, *Gawlas*, *Gieras* (od *Gierard?* może pochodzenia litewskiego?), *Gorgas* (od *Georgij?*), *Grygas*, *Jakubas* (i *Kubas*), *Janas*, *Jaras*, *Juras* i *Jurgas*, *Klimas*, *Kolas* (od *Mikołaj*), *Krzychas*, *Kurylas* i *Kuryłas*, *Lukas*, *Macias*, *Mathias*, *Matias*, *Matyjas*, *Mikas*, *Miklas*, *Niklas*, *Nikolas* (zob. wyżej też *Kolas*), *Pabias*, *Pawlas*, *Pietras*, *Protas*, *Romas*, *Sobas*, *Tobias*, *Thomas* i *Tomas*, *Urbas*, *Waldas*, *Wandas*, *Wojtas*.

2.1.2. Podstawy apelatywne przymiotnikowe dają się wyodrębnić w takich nazwiskach, jak: *Białas*, *Bielas*, *Brudnias*, *Buras*, *Chudas*, *Czernas*, *Dobras*, *Garbas*, *Gibas* (od *gibki?*), *Golas* i *Golias* (?), *Gołas*, *Górnas*, *Kulas*, *Malas* i *Małas*, *Modras*, *Mokras*, *Piętas*.

2.1.3. Podstawy apelatywne rzeczownikowe, bardziej czy mniej oczywiste, można by widzieć w takich nazwiskach: *Bindas*, *Brylas*, *Budas*, *Cielas*, *Cukras*, *Galas* (od *gały* 'oczy?'), *Galgas* (od *galgan* 'łachman?'), *Grabas* (od *graba* 'ręka?'), *Kijas*, *Kitlas* (od *kitel?*), *Kłodas*, *Konias*, *Kupras*, *Kuras*, *Łatas*, *Mordas*, *Nogas*, *Piętas* (od *pięta?*), *Popielas* (od *popiół?* mniej prawdopodobne od przymiotnika *popielaty*), *Rękas* i *Renkas*, *Stronias* (od *strona?*), *Wojas* (od *wojak?*).

2.1.4. W części nazwisk na *-as* można by widzieć, z różnym prawdopodobieństwem oczywiście, podstawy czasownikowe: *Bekas* (od *bekać?* ale por. też *bekas* 'ptak'), *Bijas*, *Bujas*, *Dejas* (gwar. koc. *dejać* 'szybko chodzić', ale por. też w J. Karłowicza *Słowniku gwar polskich*⁵: *deja* 'człowiek ociężały i niezdarny'), *Drgas*, *Drygas*, *Dygas*, *Dyndas*, *Jednas*, *Kujas* (od *kuć?*), *Ligas* (por. SGP *ligać* 'kopać, wierzczać'), *Łojas* (od *łoić* 'bić...?'), *Migas*, *Mijas*, *Nawias* (od *nawijać?*), *Pienias* (od *pienić się?*), *Podobas*, *Pukas*, *Skopas* (od *dokonanego skopać?* ale por. też *skop* 'kastrowany baran'), *Skrobas*, *Tyjas* (od *tyć?*), *Tyras* (od *tyrać?* a może od *tyran?*), *Wardas* (por. SGP *wardać się* 'przewracać się po kątach'), *Wijas* (od *wić*

⁵ T. 1-6. Kraków 1900-1911 (dalej skrót: SGP).

czy *wię się?*), *Wywias* (od *wywiać* lub *wywiąć?*), *Wywijas*, *Żygias* (por. SGP *żygać* 'prędko biec' – s.v. *żegać*).

2.1.5. Jest też oczywiście spora grupa nazwisk na *-as*, które trudno bez specjalnych poszukiwań zidentyfikować z takim czy innym wyrazem, np. *Łygias*, *Odyjas* (ale por. SGP *odyak* 'zuchwalec, nie przebierający w środkach'), *Pyjas* (por. SGP *pyjacek* 'garnek'), *Tokas*, *Zachowias* itd.

2.2. Pojedyncze formacje imienne na *-as* są odnotowane też w *Słowniku staropolskich nazw osobowych*⁶. Jako motywowane przez odpowiednie przymiotniki i odczytane w SSNO (m.in.) jako formacje na *-as* można by wymienić formy: *Golas* (np. *Golassio* 1343), *Kulas* (np. *Kulas* 1460), *Suchas* (*Swchas* 1384), też odrzeczownikowy *Kuras(z?)* (*Curasz* 1485). Pomiąłem tu te różne formy imion, które mają swoje "pierwotne" zakończenie na *-as*, np. *Andreas*, *Kleofas*, *Mathias*, *Panas*, *Protas*, *Taras*. Poza tym pozostawiłem na boku problem tych imion staropolskich, które w SSNO zostały odczytane jako imiona na *-asz*, jak np. *Bogdasz* (np. *Bogdas* 1155), *Klimasz* (por. np. *Clymas* 1239, *Clymasch* 1371), *Lubasz* (*Lubasz* 1473), *Piotrasz* (np. *Potras* 1384), *Romasz* (*Romasii* 1344), *Wojasz* (np. *Voygas* 1265). W części tych imion mogą się kryć i stare formy na *-as*.

2.3. Przy omawianiu problemu nazwisk na *-as* trzeba wziąć pod uwagę i pewną sytuację gwarową. Mianowicie, od M. Karasia⁷ dowiadujemy się, że w Przędzeli, pow. Nisko w woj. rzeszowskim (daw. woj. sandomierskie), nazwy synów tworzy się za pomocą różnych środków morfologicznych, np. za pomocą przyrostka *-ów*, np. *Bartosków* (*chłopak*, *Jaś*) od *Bartosek*, też *Naklicków* od *Naklicki*; za pomocą określenia dopełniaczowego, np. *Gorącego* (*chłopak*, *Jaś*) od *Gorący*. Poza tym "zupełnie szczątkowo do tworzenia nazw synów używa się przyrostka *-ás*, np. *Dudás*, *Kubás*, *Walás*. Naturalnie idzie tu o nazwy derywowane od nazw osobowych *Duda*, *Kuba*, *Wala*. Ten typ jest jednak zupełnie już nieproduktywny, nazwy te obecnie są nacechowane emocjonalnie i są odczuwane jako pejoratywne"⁸.

3.1. Krótko o historii formacji na *-as* w języku polskim. Już w okresie staropolskim istniały pojedyncze formacje na *-as*, choć genetycznie trochę niejasne. *Słownik staropolski*⁹ notuje np. wyraz *dtubas* 'łódź towarowa, szkuta' (1 raz) oraz – w identycznym znaczeniu – *dubas* (2 razy), ale ów *dtubas* może być interpretowany jako swoista adideacja *dubasa* do *dtubać*. Poza tym jest w SStp – pod hasłem *Golasz* / *Golas* / *Golijasz* – strukturalnie zagadkowa nazwa

⁶ Red. W. Taszycki. T. 1-7. Wrocław 1965-1987 (dalej skrót: SSNO).

⁷ *O gwarowych formantach onomastycznych*. W: *Symbolae philologicae in honorem Violdi Taszycki*. Wrocław 1968 s. 138-146.

⁸ Tamże s. 144.

⁹ T. 1-9 [A – Używanie]. Warszawa 1953-1987 (dalej skrót: SStp).

botaniczna ('wiosnowka pospolita') zapisywana jako *golyasch*, którą można by identyfikować ze współczesnym nazwiskiem *Golias*. Czy pozostaje ona w związku słowotwórczym z przymiotnikiem *goły*? A może jest to po prostu jakiś *Goły Jasz* (= *Jaś*)?

*Słownik polszczyzny XVI wieku*¹⁰ ma już kilka niewątpliwych formacji na *-as*, przede wszystkim *chłopas* 'augm. od *chłop* 'mężczyzna' (1 raz), *łotras* 'augm. od *łotr*' (z *-a-* jasnym) (2 razy; jest i *łotrasz*) i *nieboras* 'człowiek godny pożałowania, litości' (– *nieborak*). Niewątpliwą formację na *-as* należy widzieć też w *chłoptas* 'augm. od *chłop* 'wieśniak'; faktycznie w podstawie tego wyrazu może być formacja *chłopek* (w SP XVI 34 razy; *chłopek* to też 'niski mężczyzna'), gdyby przyjąć, że i tutaj wystąpiła ta trochę niejasna zmiana *-k-* w *-t-*. W SP XVI powtórzył się też, znany od XV w., wyraz *dtubas* 'rodzaj łodzi, prawdopodobnie towarowej' (1 raz) (jest i *dtubasek* 'dem. od *dtubas*'); jest tu też oczywiście i *dubas* 'niewielki statek rzeczny wiosłowo-żaglowy [...] (8 razy). Formację na *-as* można by widzieć i w formacji *kulas* 'sztuka drzewa w kształcie zgiętego kolana, służąca do połączenia boków statku z dnem [...] wręga' (1 raz); jest też *kulasik* 'znak graficzny w postaci małej, zakrzywionej kreski' (1 raz); por. tu też *kula* (m.in.) 'kij zakrzywiony na końcu [...]'

Przy formacjach XVI-wiecznych trzeba zwrócić uwagę na problem: *-a-* czy *-ǎ-*? Otóż *-a-* (jasne) mamy w następujących formach: bier. lm. *dubasy* (1 raz), bier. *łotrasy*, dop. lm. *łotrasow*, mian. *nieboras* (2 razy); *-ǎ-* (pochylone) wystąpiło w formacjach i formach: cel. *chłopǎsowi*, mian. *dubǎs* (5 razy), bier. *dubǎs* (2 razy), mian. lm. *kulǎsy* (1 raz). W pozostałych formach cytowanych w SP XVI sprawa nie jest jasna.

W słowniku Knapkiego¹¹ notowana jest tylko odczasownikowa lub odrzeczownikowa formacja *dziubas* 'przysiek', czyli 'rodzaj siekiery', i 'nos ptaszy' (– *dziubać*).

W słowniku Trotza¹² jest również *dziubas* 'langer Schnabel eines Vogels' (por. też *dziub* 'der Schnabel des Vogels'), podobnie *klukas* 'langer Schnabel als des Storchs' (por. gwar. *kluka* 'duży nos', 'dziób ptaka' itp.); też *kuklas* w tym samym znaczeniu, co *klukas*. Jest też *kulas* 'krummer Hacken im Schreiben'.

Są u Trotza jeszcze inne wyrazy na *-as*, ale już raczej niemotywowane, np. *bindas* 'eine Binde-Art' oraz osobowe *dryblas* 'ein langer Kerl' i *gibas* 'Tölpel, Schlingel'. Ta ostatnia formacja znana jest też jako współczesne nazwisko, ale w świetle podanego przez Trotza znaczenia ('gamoń, łobuz') nie motywuje się ona, przynajmniej u Trotza, przez przymiotnik *gibki*.

¹⁰ Red. M. R. Mayenowa. T. 1-18 [A–N]. Wrocław 1966-1988 (dalej skrót: SP XVI).

¹¹ G. K n a p s k i [C n a p i u s]. *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*. Kraków 1643.

¹² M. A. T r o t z. *Nowy dykcjonarz, to jest mownik polsko-francusko-niemiecki*. T. 3. Lipsk 1764.

Dla pełniejszego obrazu rozwoju formacji na *-as* trzeba sięgnąć też do słownika Lindego. Jest tu kilka formacji odrzeczownikowych; pojedyncze są z XVI w. (*chłoptas* i *łotras*), też z XVII w., np. *oczkas* 'der Augenzapfen im Bienenstocke', też *kulas* 'krzywe jakieś kresy zatoczenie' (XVII-XVIII w.), poza tym z XVIII w.: *dziobas* || *dziubas* 'klukas, wielki dziób' i 'siekierka mała do wydrążenia drzewa', *figlas* 'psi figiel', *głuptas* 'niby dem. od głupiec' (od *głupek* 'głupiec?'), *kijas* 'kij gruby, mocny, niezgrabny' (bez cytatu), *klukas* 'dziób długi, jak np. bociani' (Linde cytuje niby za Trotzem, ale u Trotza jest *klukas*); *klukasy* to 'bazgranina, bazgrota, mazanina', wreszcie: *kuras* 'dobry, tęgi kur abo kapłun'. Pojedyncza formacja jest z XIX w.: *obertas(y)* 'taniec ludowy [...]'.
 Formacją odczasownikową jest *biegas* 'biegacz, szybkonóg' (XVIII w.), a złożeniem z 2. członem czasownikowym jest *winopijas* (por. też *winopój*) 'pijący rad i wiele wina' (XVII w.).

Formacją odczasownikową jest *biegas* 'biegacz, szybkonóg' (XVIII w.), a złożeniem z 2. członem czasownikowym jest *winopijas* (por. też *winopój*) 'pijący rad i wiele wina' (XVII w.).

3.2. Z tego krótkiego przeglądu historycznego wynika, że staropolskie (XV-wieczne) formacje (?) na *-as* (*dubas* – *dtubas* i *golijas*) nie dają się interpretować jednoznacznie. Dopiero w XVI w. pojawiają się wyraźnie odrzeczownikowe, osobowe, augmentatywne formacje na *-as*: *chłoptas*, *łotras* (też *łotrasz*) i *chłoptas* (od *chłopek* 'mężczyzna małego wzrostu?'); *nieboras*, wchodzący w relację z *nieborak*, objaśniony jest jako 'człowiek godny litości'. Formacje nieosobowe to *kulas* 'krzywa sztuka drzewa [...] i ewent. *dubas*.

W XVII w. pojawia się augmentatywny *dziubas* 'dziób ptaka' i 'rodzaj siekiery', *oczkas* 'zatyczka do otworu ula' oraz złożenie *winopijas*. W XVIII w. obok *dziubasa* pojawił się w tym samym znaczeniu *klukas* ('duży nos', 'duży dziób ptaka'), też *figlas* 'psi figiel', *kijas* 'duży kij', *kuras* 'duży kogut' i *głuptas*. Chyba z XIX w. pochodzi u Lindego *obertas* 'taniec ludowy [...]'.
 4.1. W polskich gwarach formacje na *-as* są stosunkowo liczne, choć strukturalnie bardzo zróżnicowane. Nie będę tu prezentował pełnego materiału gwarowego, zresztą do interpretacji nieraz dosyć trudnego, ale poprzestanę na pewnym wyborze. Zacznę od przedstawienia materiału z dwóch najobszerniejszych słowników gwarowych: kaszubskiego B. Sychty¹³ i kielecko-lódzkiego K. Dejny¹⁴.
 Pojedyncze formacje na *-as* przytoczę też z innych źródeł gwarowych.

4.1.1. Wśród kaszubskich formacji na *-as*, zawartych w SychSKasz, zdecydowanie przeważają formacje osobowe, oczywiście nacechowane ekspresywnie. Zresztą owo nacechowanie na ogół tkwi już w podstawie słowotwórczej. W grupie formacji osobowych przeważają znowu formacje odczasownikowe (oczywiste

¹³ Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. T. 1-7. Wrocław 1967-1976 (dalej skrót: SychSKasz).

¹⁴ Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i lódzkiego (drukowane w "Rozprawach Komisji Językowej ŁTN" w latach 1974-1985).

czasowniki podstawowe będą pomijał; pisownię upraszczam): *bekas* 'placzek', *biegas* 'posłaniec, goniec, listonosz', *dulas* 'zawalidroga, łotr' (por. tu *dulczec* 'czyhać, czatować'), *fiugas* 'figlarz, psotnik' (por. *fiugac* 'uciekać'), *gonias* 'posłaniec', 'człowiek z biegunką', *lēgas* 'leń, próżniak', *mērgas* 'człowiek stale się spieszący' (por. *mērgac* 'biegać lub jechać szybko'), *owijas* 'krętać', *wērwas* 'powsinoga', *wēwijas* 'krętać, oszust' i 'zawołany tancerz' (supl.).

Odrzeczownikowe formacje są następujące: *†białas* 'męczyzna przypominający zewnętrznym wyglądem kobietę' (por. też *białasy* 'białawy'), *bogas* 'bogacz', *gibas* 'człowiek wysoki, smukły', *grubas* 'człowiek otyły', *długas* (i *†dolgas* – supl.) 'dryblas, drałgal', *kulas* 'człowiek kulawy' (supl.).

Formacji odrzeczownikowych jest najmniej i są one najbardziej pod względem strukturalnym zróżnicowane: *dójas* 'niedołęga' (por. *dója* 'leń'), *†knabas* 'chłopiec' (por. *knáp* 'chłopiec'), *puklâs* 'człowiek garbaty' (por. *pukiel* 'garb'). W ostatnim przykładzie wystąpił formant *-âs*, wszystkie inne formacje osobowe są w SychSKasz zapisane przez *-as*. W dwóch wypadkach formacje osobowe na *-as* wchodzą w relację z odpowiednimi formacjami na *-ak*: *dżewas* 'dziwak, cudak' (– *dżewak*) i *nieboras* 'nieborak' (– *nieborák*).

4.1.2. Wśród formacji nieosobowych na *-as* przeważają również odrzeczownikowe i w dużym stopniu w odniesieniu do zwierząt: *bulas* 'byk' (por. *bula* i *bulâšk* 'byk' i 'młody byk'), *piéras* 'młoda gęś' (od *pióro*?), *tulas* 'pies' (por. *tula* 'pies'). W dwóch wypadkach formacje na *-as* wchodzą w relację z formacjami na *-âk*: *gulas* 'indyk' (por. *gulâk* 'indyk') i *pilas* 'gąsień' (por. *pilâk* 'większe gąsień'). W kilku wypadkach wcześniej już wymienione formacje osobowe mogą odnosić się też do zwierząt, np. *biegas* 'świnia do 50 kg' i *puklâs* zool. 'skarp, Scophthalmus maximus'; pomijam tu *bekas* 'ptak błotny', bo to, jak wiadomo, z franc. *bécasse*.

Rzeczowników nieżywotnych na *-as* jest kilka. Są to przede wszystkim formacje odczasownikowe: *dobijas* zool. 'mała rybka używana do łowienia ryb na wędkę' (– *dobijâk* w tym samym znaczeniu), *drēwas* 'stara łódź' (– *drēwac* 'płynąć'), *oberwas* 'mięta' (?), *zawijas* 'krzątania' (supl.). Znaczenie nieżywotne (obok wymienionego już osobowego) mają też *mērgas* 'część kołowrotka' i *wērwas* 'kłopoty; wrzawa, zgiełk'; również odrzeczownikowy *grubas* 'chleb razowy'.

Dwie formacje na *-as* motywują się rzeczownikami: *†pukulâs* 'plótno wyrabiane z paździerzy' (por. *pakuły*) i – być może – *pikas* 'warkocz; kołtun' (por. *pikle* 'zarost' itp.).

4.1.3. Kilka dodatkowych formacji na *-as* wypisuję z *Gramatyki pomorskiej* F. Lorentza¹⁵: odrzeczownikowe *golas* (– *goły*), *lēbas* 'leniuch' (w SychSKasz jest *lébas*) (– *lēby*), *kudlâs* 'dudlacz' (– *kudłaty*; Lorentz wskazuje tu na pod-

¹⁵ T. 2. Wrocław 1959 s. 716.

stawę rzeczownikową *kudła*); odczasownikowe: *śalās* 'oszukiwiec' (– *śalec*) i *wojas* 'hałaśnik' (– *wojowac*); pisownię uprościłem.

4.2. W słowniku kielecko-lódzkim K. Dejny również przeważają formacje osobowe, ale wśród nich największą grupę stanowią formacje odprzymiotnikowe: *bielas* 'człowiek o jasnych włosach', *brudas* (i *brudos*) 'człowiek brudny', *głupas* 'człowiek głupawy', *golas* 'człowiek obdarty, biedak', *grubas* 'człowiek otyły', chyba też *kudłōs* 'kudłacz', *krzywās* 'człowiek garbaty', *kułās* i *kułōs* 'człowiek kulawy', *rudas* 'człowiek rudy', *uparcijas* (i *uparcijos*) 'ktoś uparty'; w ostatnim wypadku wystąpiło niejasnego pochodzenia *-ij-*. Przykłady cytowane wyżej jako formacje na *-os* u Dejny znajdują się pod hasłami na *-as*.

Odrzeczownikowe formacje na *-as* można widzieć w formacjach *majtas* 'chłopiec kilkuletni, chodzący w szerokich spodniach', *parobas* pejor. 'parobek', *chłoptas* 'dem. od *chłopak*' (ale por. *chłopek* 'pejor. od *chłop*') i *głuptas* 'hipocor. o kimś niemądrym' (por. *głupek* 'człowiek głupawy'). Może odrzeczownikowy jest też *nierobas* 'leniuch, nierób' (– *nierób?*).

Odrzeczownikowy jest *bekas* (i *bekos*) 'płaksa', a niemotywowany – *bobas* 'małe dziecko'.

Formacje nieosobowe, ale żywotne na *-as* mamy w takich formacjach, jak *komas* (i *komos*) 'komar', *siwas* 'siwek' oraz *kierdas* 'samiec świni' (też *kierda* i *kierdak*), *kuras* (i *kuros*) 'kogut' (też *kurok*), *kurczas* (*kurcos*) 'kogut rozplodowy' (por. *kurczak* i *kurcok*). W pewnym sensie wchodzi tu też *bekas* 'ptak błotny', który ma już wariant słowotwórczy *bekacz* (*bekac*).

Formacje o znaczeniu nieżywoznym (głównie rzeczowym) są zarówno odrzeczownikowe, jak i odczasownikowe. Odrzeczownikowe to *dzióbas* 'dziób', *kijas* 'augm. od *kij*', *kociubas* (i *kociubos*) 'pogrzebacz' (por. też *kociubek* 'pogrzebacz'), też *bobas* 'bób' (por. *bobāk* 'bób'), *chojas* 'sosna' (też *chojāk*). Odczasownikowych jest też kilka: *dziabas* 'rodzaj widel', *kottas* 'zadymka' (por. *kottować się* 'wirować, kłębić się'), *zakrzywias* 'zakrzywiona część drąga w drabinie siennej', *wyrwas* (i *wyrywas*) 'oderwany kawałek ciasta i upieczony przed włożeniem bochenka chleba do pieca'; dwie ostatnie formacje można tłumaczyć przez imiesłów bierny.

4.3.1. Za SGP¹⁶ przytoczę tylko te formacje na *-as*, które nie pojawiły się ani u Sychty (czy Lorentza), ani u Dejny; biorę je jednak pod uwagę i tutaj wymieniam, gdy różnią się one znaczeniem, np. odprzymiotnikowe osobowe: *białās* 'blondyn' (Krakowskie), *golas* 'chudopacholek' (Kaszuby), nieosobowy *krzywās* 'krzywy, pogięty kawał drewna' (Lubelskie?); odrzeczownikowe osobowe to: *śwagras* 'szwagier' (Lubelskie?) i *wujas* 'wuj' (Lubelskie?); nieosobowe: *figlas* 'figiel, figlik' (Chełmskie), *klukas* 'długi nos' (Malborskie; por. *kluka* 'nos

¹⁶ Zob. przyp. 6 niniejszego artykułu.

potężny'), *kulas* 'kij zakrzywiony' (por. w *Małym atlasie gwar polskich PAN*¹⁷ 556 *kula* 'pogrzebac'). Kilka formacji odrzeczownikowych na *-as*, zapisanych w SGP, wyróżnia się tym, że wchodzi one w wyraźną relację z rzeczownikami podstawowymi na *-ak*, np. osobowe *mamlas* 'niedołęga' (Śląsk?) (– *mamlak* 'ten, co mamle'; *mamlać* 'mlaskać, mówić niezrozumiale'), *pijas* 'pijak' (okolice Rabki); nieosobowe *świstás* 'bat, bicz' (Lubelskie?; por. *świsták* 'bat, bicz'), *kijos* 'kij' (por. *kijak*).

Osobny problem słowotwórczo-etymologiczny stanowi *dubas* || *dziubas* 'szkuta, statek'. Według SDor (za SW) wyraz ten pochodzi z "ukr. *dub, dubas*, może z tur. *tombaz*". Jednak SGP notuje – z powiatu nowoaleksandrowskiego (upickiego) – też formę *dubica* 'gruby kłoc drzewa, wyżłobiony, używany na rzekach, mianowicie na Bugu, zamiast czółna; zwykle dębowy". A więc ów *dubas* mógłby być, podobnie jak *dubica* (wg SW też ukr. *dubycia* i brus. *dubica*), derywatem od rzeczownika *dąb*, ewent. od przymiotnika *dębowy*.

Wśród formacji odczasownikowych jest osobowy *popierdas* 'człowiek bez charakteru' (Podhale), *wywijas* 'próżniak, leniuch' (Podhale) i 'krętacz' (Ziemia dobrzyńska) oraz nieosobowe: *wykrętás* 'wywijas' (Podhale), *wywijas* 'wykręt' (Podhale), *wyrwas* 'taniec [...]' ("jedna para się na czoło wyrwa i przed muzyką śpiewa" – Kaszuby?).

W dotychczasowych tomach *Słownika gwar polskich PAN*¹⁸ znalazło się aż 13 motywowanych formacji na *-as*, w tym aż 12 o znaczeniu osobowym. Z dotychczas nie wymienionych to przede wszystkim odczasownikowe *blekas* 'człowiek płaczący, beksa' (por. *blekać* 'beczeć') i *bojas* 'człowiek bojaźliwy' (por. też *bojak*). Formacje odrzeczownikowe to *bębas* 'dziecko, też nieślubne' (w tym samym znaczeniu *bęben* 2), *bratas* 'towarzysz, kompan', poza tym jest *bobas* 'małe dziecko' oraz *andrejas* 'dorosły chłop nie biorący się do roboty'; w ostatnim przykładzie może zresztą chodzić o całe imię męskie (w postaci niemieckiej?).

Z formacji nieosobowych na *-as* jedynie *babinas* 'zbiorowisko, gromada kobiet' jest jako tako motywowany (– *babina*?), choć jest to formacja dosyć tajemnicza (*bab-inas*?; formant w funkcji kolektywnej?). Poza tym jest niejasny *bajdas* 'wielka łódź bez dachu, służąca do transportu' (por. *bajdak* w tym samym znaczeniu) i *baniás* 'siekiera ciesielska'. Znaczenie nieosobowe ma też – dodatkowo – kilka osobowych formacji na *-as*, a więc *bekas* 'piszczałka' (pomijam znaczenie 'ptak'), *biegas* 'ptak [...]', 'wahadło zegara', 'część kołowrotka', oraz (w lm.) 'nogi', *bielás* to też 'zwierzę o białej sierści, np. koń'.

¹⁷ T. 12. Wrocław 1969.

¹⁸ T. 1-2 [A–Brzód]. Kraków 1982-1986.

4.3.2. Z pozostałych (przejrzanych przeze mnie) źródeł gwarowych przytoczę również takie, które wyżej nie były wymienione, a więc:

– z Kociewia¹⁹: osobowe *baniās* 'człowiek z dużą głową' (por. *bania* 'duża głowa'), *bulwas* 'człowiek otyły' (por. *bulwa* 'ziemniak' i 'przezwisko człowieka otyłego'), *gburas* 'augm. od *gbur*' (por. *gbur* 'właściciel większego gospodarstwa rolnego') nieosobowe *dziubās* 1. 'motyka do kopania pni', 2. 'duży orli nos', *tyłās* 'tyłek';

– z Krajny²⁰: *komoras* pejor. 'komornik' i nieosobowy *cielas* 'większy cielak'; *głuptās* ma u Brzezińskiego znaczenie 'głupi człowiek, dureń';

– z Warmii i Mazur²¹: osobowe *blondās* (– *blondyn*), *piegās* 'mający piegi', *jąkās* 'jąkała' i nieosobowy *gnojās* 'mały deszcz' (od *gnoić*? wyrażeniem synonimicznym jest *zgniła pogoda*);

– z Małopolski²²: *zwadzijās* 'prima aprilis' (od *zwozić* z zagadkowym *-ij-*).

W polskich gwarach jest niewątpliwie znacznie więcej formacji na *-as*, ale zebranie pełnego zasobu gwarowych formacji tego typu to już osobne zadanie. Ze wstępnego rozeznania w zgromadzonym materiale nie wynika, co prawda, by poszczególne formacje na *-as* miały jakąś charakterystyczną geografie (ale może to być wrażenie błędne), jednak w północnej części Polski jest formacji na *-as* jakby więcej.

5. W krótkim podsumowaniu omówionych wyżej polskich formacji na *-as* trzeba zwrócić uwagę na kilka aspektów, zarówno semantycznych jak i formalnych.

We współczesnej polszczyźnie ogólnej dominują formacje osobowe na *-as* o nacechowaniu wyraźnie ekspresywnym, augmentatywnym. Podobne zjawisko można obserwować w materiale historycznym, zresztą dosyć skąpym, oraz – już bardzo wyraźnie – w licznych gwarowych formacjach na *-as*. Od strony strukturalnej żaden typ podstawy specjalnie się nie wyróżnia, choć wśród formacji osobowych częstsze są podstawy nominalne. Jednak na Kaszubach zdecydowanie przeważają w tej grupie podstawy typu werbalnego. Formacje nieosobowe są od strony strukturalnej na ogół mniej wyraziste.

Mówiąc o aspekcie strukturalnym trzeba tu zwrócić uwagę na dość regularnie się powtarzającą opozycję *-as* (*-ās*) do *-ak* (*-āk*). Może to być relacja jedyna, np. *nieboras* – *nieborak* (od XVI w.), może też wystąpić ona obok relacji "zasad-

¹⁹ Zob. B. Sychta. *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*. T. 1-3. Wrocław 1980-1985.

²⁰ Zob. W. Brzeziński. *Słownictwo krajniackie. Słownik gwary wsi Podróżna w Złotowskim*. T. 1-2 [A-N]. Wrocław 1982-1987.

²¹ Zob. J. Chludzińska-Świątecka. *Budowa słownotwórcza rzeczowników w gwarach Warmii i Mazur*. "Prace Filologiczne" 22:1972 s. 159-288.

²² Zob. M. Kucala. *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*. Wrocław 1957.

niczej", będącej tutaj podstawą klasyfikacji dystrybucyjnej, np. *pijas* – *pijak* – *pić*, *świstas* – *świstak* – *świstać*, *kijas* – *kijak* – *kij* itd. Istnienie dość licznych par typu *nieboras* – *nieborak* pozwala na zaproponowanie etymologii *bobasa* (*bobaska*). Można by mianowicie przyjąć, że jest to swoisty derywat od *bobak* 'zwierzę [...]'; zwierzątko to (ok. 37 cm długości) cechuje się m.in. twardym snem (SDor: fraz. przestarz. *Spać jak bobak* 'spać twardo, mocno'), mogło więc przypominać śpiące niemowlę.

W grupie kilku derywatów na *-as* zwraca uwagę "wstawne" *-t-*: *chłoptas* (XVI w.), *głuptas* (XVIII w.), *obertas* (XIX w.) i *maleńtas* (XX w.; Wańkowicz). W dwu z tych formacji oczywista jest podstawa na *-k-* (*oberek*, *maleńki*), w dwu pozostałych taka podstawa jest prawdopodobna (*chłopek*, *głupek*), więc mielibyśmy w tych derywatach dość wyjątkową (ale spotykaną i poza tymi przykładami) alternację *-k-* do *-t-*.

6. Formacje na *-as* znane są i poza językiem polskim. Na przykład *Slovník spisovného jazyka českého*²³ notuje kilka formacji odprzymiotnikowych, np. *chud'as* (– *chudy*; por. też *chudák* 'biedak'), *klid'as* expr. 'člověk, kterého nic nerozčili' (– *klidný* 'nevzrušený'), *krat'as* 'člověk malé postavy' (– *krátky*; por. też *kraták*), *krut'as* 'krutý člověk' (por. też *kruták* 'krutý člověk').

Z kolei w zbiorowej pracy *Tvoření slov v češtině 2*.²⁴ przytoczone są liczne formacje atrybutywne na *-as* (też *-ásek* i *ázek*), nacechowane pejoratywnie i środowiskowo, np. *vrchňas* slang. 'vrchní číšník', *bělásek* zool. 'motýl [...]' itd. itd. (s. 331), *krňas* pejor. 'krňavý člověk' (s. 94), *nohas* (s. 408), *lotras* (s. 535). Wiele z tych formacji wchodzi, poza najczęstszą tu podstawą przymiotnikową, również w relację z odpowiednim rzeczownikiem na *-ak*, a więc podobnie jak to jest w języku polskim.

Pojedyncze przykłady apelatywne z ukraińskiego przytacza F. Sławski²⁵: *lápas* 'uderzenie, klaps' (– *lápaty* 'klaskać, plaskać') i augm. *lóbás* 'o wielkim łbie' (– *lob* 'łeb, głowa'). Hipokorystyczne formy imion na *-as* są również znane, por. np. czes. *Janas* (– *Jan*), sch. *Milas* (– *Miloslav*). Szerzej w Słowiańszczyźnie znanym wyrazem na *-as* jest jedynie *bělasъ* || *běl'asъ* || *bělěsъ*, wtórnie urzeczownikowiony przymiotnik.

²³ T. 1-4. Praha 1960-1971.

²⁴ Red. F. Dancš, M. Dokulil, J. Kuchař. Praha 1967.

²⁵ *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*. W: *Słownik prasłowiański*. T. 2. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1976 s. 32-33.

BILDUNGEN AUF *-AS* IM POLNISCHEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der polnischen Gegenwartssprache dominieren Personenbezeichnungen auf *-as*, die deutlich expressiv und augmentativ geprägt sind. Eine ähnliche Erscheinung läßt sich auch im historischen Stoff, der allerdings sehr knapp ist, sowie noch deutlicher in zahlreichen mundartlichen Bildungen auf *-as* beobachten. Verhältnismäßig häufig treten gegenwärtig Familiennamen auf *-as* auf. In Mundarten kommt es vor, daß mit dem Suffix *-as* Namen der Söhne von Familiennamen/Vornamen der Väter gebildet werden.

In struktureller Hinsicht bildet die Basis dieser Bildungen auf *-as* keine Besonderheit, obwohl bei Personenbezeichnungen häufiger nominale Basen (unterschiedlich gekürzt) vorkommen. In Kaschuben überwiegen ganz entschieden bei den Bildungen auf *-as* verbale Basen. Viele Bildungen auf *-as* gehen in mehr oder weniger deutliche Relationen mit den Bildungen auf *-ak*.

Bildungen auf *-as* sind auch in anderen slawischen Sprachen bekannt, vor allem im Tschechischen. Im Slawischen ist nur das Wort **bělasъ* verbreitet, ein sekundär nominalisiertes Adjektiv.

Übersetzt von E. Krukowska